

सत्त्वा शेर गहू

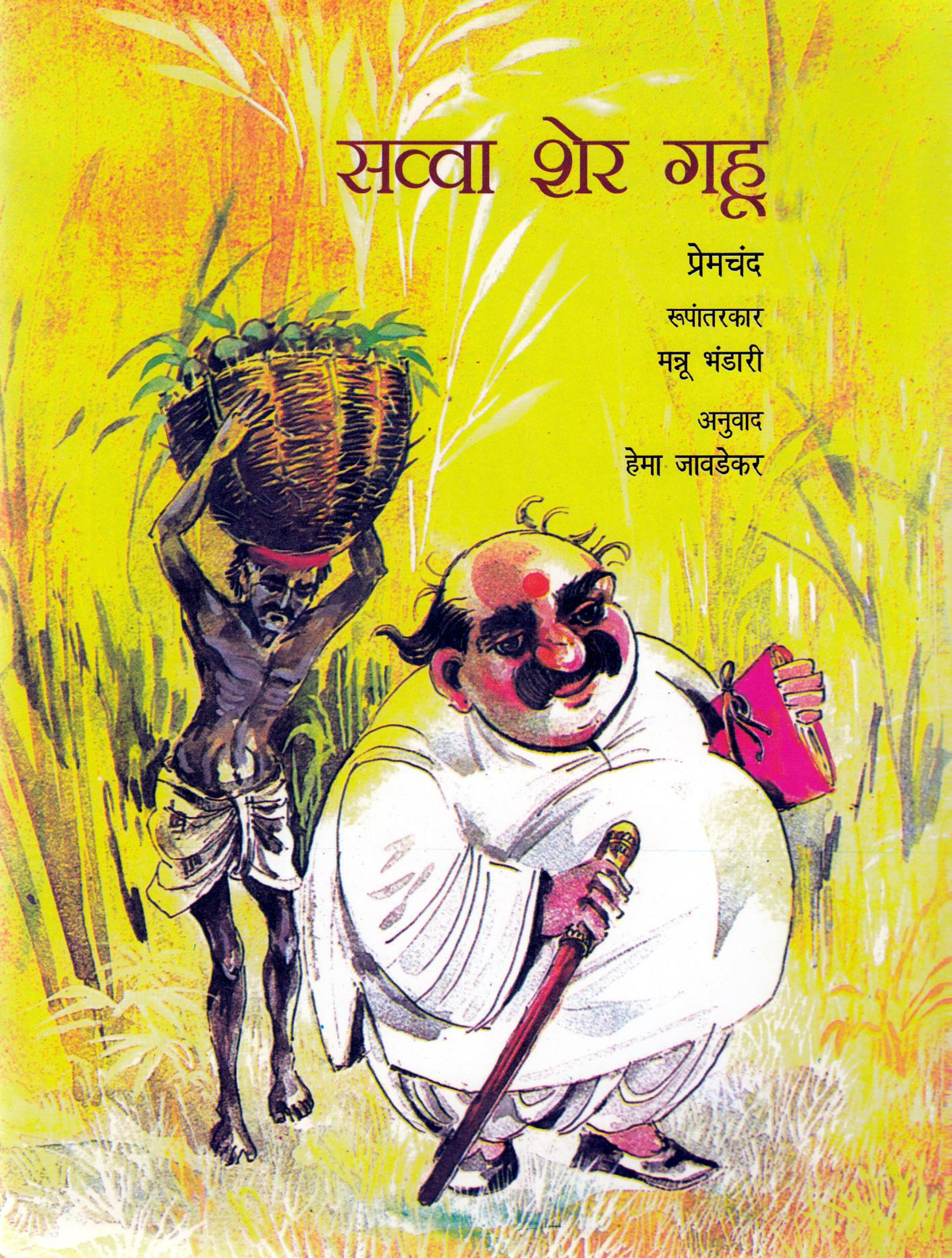
प्रेमचंद

रूपांतरकार

मन्नू भंडारी

अनुवाद

हेमा जावडेकर

या पुस्तकाच्या प्रथम प्रकाशनासाठी के. के. बिल्रा फाउंडेशनचे अनुदान मिळाले होते.

ISBN 978-81-237-1416-5

प्रथम प्रकाशन : 1995 (शके 1917)

पुनर्मुद्रण : 2014 (शके 1936)

रूपांतर © मन्नू भंडारी

मराठी अनुवाद © नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया, 1995

Sava Ser Gehun (*Original Hindi*)

Sava Sher Gahu (*Marathi Translation*)

₹ 35.00

संचालक, नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया

नेहरू भवन, 5 इन्स्टिट्युशनल एरिया, फेज-II

वसंत कुंज, नवी दिल्ली-110070 यांनी प्रकाशित केले.

www.nbtindia.gov.in

नवसाक्षर साहित्यमाला

सव्वा शेर गहू

प्रेमचन्द

रूपांतर

मन्नू भंडारी

अनुवाद

हेमा जावडेकर

चित्रे

जगदीश जोशी

nbt.india

एकः सूते सकलम्

नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया

शंकर एक गरीब शेतकरी होता. साधा सुधा, सरळ, मेहनती, सचोटीने वागणारा. कुठलीही लांडी लबाडी ठाऊक नसलेला. तो देवाचा मोठा उपासक होता. जीवनात कधी खोटेपणाने वागला नाही. तो नेहमी अशासाठी घाबरून असे, खोटेपणा केला तर देवाला तोंड कसे दाखवायचे?

एके दिवशी शंकरकडे एक साधुमहाराज आले. शंकरला तर आकाश ठेंगणे झाले. वाटले, आपले नशीबच फळफळले. साधु नाही जणू देवच दारी आलेत. शंकरने झाडझूड करून आपली झोपडी लखलखीत केली. चौरंग मांडला. साधुमहाराजांना चौरंगावर बसविले, अन आपण पायाशी बसला.

वरकरणी शंकरचे मन आनंदाने थुई थुई नाचत होते. पण आतून एकच विचार भंडावत होता. साधुमहाराजांना जेवायला काय घालणार? सातुचं पीठ तर गोरगरिबाचं जेवण. देव काय सातुची भाकरी खाणार? राम राम! देवाला सातू वाढलं तर मोठं पाप लागेल. आता काय करावं बरं? गहू कोठून आणायचे बुवा? धनिकांकडे शंकरची उठ-बस नसे. आणि गरीबाजवळ गव्हाचा दाणा कुठून येणार? बिचारे पोटभर सातुचं पीठ मिळालं तर नशीब समजतात.

विचार करता करता शंकरला पंडितजींची आठवण झाली. ताबडतोब मुलाला त्यांच्या घरी पिटाळले. सवा शेर गहू मागविले. घरधनिणीने झटपट ते दळले. जेवण रांधले. साधुमहाराज पोटभर जेवले. समाधानाने शंकरला तोंड भरून दुवा दिली आणि आपली वाट धरली. शंकरला वाटले, चला, गंगेत घोडे नहाले.

पंडितजी सालभरात दोनदा शंकरकडून खंड वसूल करीत. फुकटचा खंड! शुभ घटिका, शुभ शकुन सांगून ते शंकरकडून पुरेपूर पैसे उकळत. तरी पण शंकर मुळीच कांकू न करता आनंदाने पैसे देई. तो विचार करी, पंडितजी पूजा पण करतात. अशा थोर लोकांना दान करायलाच हवे.

चैताचा महिना आला. गव्हाची कापणी झाली. शंकरला सवा शेर गहू परत करताना खूप लाज वाटली. विचार केला, एवढा थोर पंडित अन एवढेसे गहू परत

कसे करायचे? पण उधार उसनवारीची परतफेड करायलाच हवी. उधारीची फेड केली नाही तर डोईवर पाप नाही का चढणार? असा विचार करून त्याने पासरीभर खंडाच्या जागी दीड पासरी खंड दिला. मनात विचार केला, चला व्याजही देऊन झाले. पण त्याने रीण फेडले, असा चकार बोलही पंडितजीसमोर काढला नाही. शंकरला वाटले, पंडित एवढे थोर आहेत, हुशार आहेत. कळेल आपोआप.

शंकर साधा भोळा होता. त्याने रीण तर फेडून टाकले. पण पंडितजी बेईमान होते. मनात पाप, कपट होते. त्यांनी सवा शेर गव्हाचे नावही काढले नाही. सात वर्षे ते मिठाची गुळणी धरून बसले. सवा शेर गव्हाच्या बदली ते शंकरला खिंडीत पकडणार होते.

सात वरिसं सरली. आता पंडितजी सावकार झाले. ते गोर गरिबांना उसने पैसे देत. आणि घसघशीत व्याज उकळीत. आधी ते पोथी-पुराण जवळ बाळगीत. आता मात्र हाती चोपडी, खाते वही दिसू लागली. बघता बघता त्यांनी गगनचुंबी हवेली उठवली.

तिकडे बिचारा शंकर शेतकरी होता तो मजूर झाला. धाकटा भाऊ मंगल भांडून तंटून वेगळा झाला. आधी सारेजण एका छपराखाली रहात होते, पोटभर खातपीत होते. आता वेगळी चूल मांडली गेली. उपासमार होऊ लागली. याअगोदर पाच बिघे जमीन होती. आता केवळ अडीच बिघेच उरली. आधी बैलाची जोडी होती. आता एकच बैल उरला. अशात शेती काय करणार कपाळ? नावालाच शेती होती. पोटाची खळगी भरायला मोलमजुरी करावी लागत होती.

एक दिवस शंकर मजुरी करून परत येत होता. वाटेत पंडितजी भेटले. ते म्हणाले, 'अरे शंकर, उद्या मजकडे येऊन आपला हिशोब कर पाहू. माझं जितकं देणं आहे ते मला देऊन टाक.'

शंकर आ वासून बघत राहिला. तो म्हणाला, 'अरे, महाराज! मी ना छटाकभर

दाणं देणं लागलो ना एक छदाम! माझा हिशोब-ठिशोब तो कसला बुवा?’

पंडितजींच्या कपाळावर आठी उभरली. ते दरडावून म्हणाले, ‘अरे वा रे वा! छटाकभरही दाणे निघत नाहीत काय? चांगले साडेपाच मण गहू निघतात, काय समजलास? काय रे बाबा, गहू असेच मटकावणार वाटतं?’

शंकर हात जोडून म्हणाला, ‘आपला पैसा अडका कसा गिळू महाराज? मला देवाला आपलं तोंड दाखवायचं आहे की नाही? पण महाराज, इतका गहू कसा काय देणं लागतो मी?’

पंडितजींनी खुलासा केला. सात वर्षांपूर्वी तुझा मुलगा सवा शेर गहू नव्हता का घेऊन गेला? मी काय खोटं बोलतोय का?’

हे ऐकून शंकर चकितच झाला. तो म्हणाला, ‘होय महाराज, घेऊन तर गेलो होतो. पण मी देखील पासरीभर खंडाऐवजी चांगला दीड पासरी खंड दिला होता की. मी तुमची व्याजासकट परतफेड केली.’

कावेबाज पंडितजी समजावू लागले, ‘हे बघ बाबा, हिशोब असावा रोकडा अन उपहार असावा शेकडा! तू खंड दिलास ना, तो आपखुशीने दिला. मी तोंड वेंगाडीत थोडाच आलो होता तुला मागायला?’ बिचारा शंकर! काय बोलणार? त्याने फिरून विचारले, ‘तुमचे दिलेले ते रीण अन् मी दिलेली ती भेट काय? हा कुठला नियम महाराज?’

पंडितजींपाशी जवाब तयारच होता. ‘मी तर बुवा नियमाचीच तर बोलणी करतोय. जे मागून सवरून घेतलं ते झालं रीण, अन् जे आपखुशीने दिलं ती झाली भेट.’ गरीब बिचारा शंकर उगी राहिला. पंडितजींचे बोलणे तो कसे बरे खोडून काढेल? त्याने एवढेच विचारले, ‘पण मी तर सवा शेरच गहू घेतले होते. तुम्ही तर मजकडे साडेपाच मण गहू मागताय. हा कसा हिशोब झाला महाराज?’

पंडितजींजवळ हा हिशोबही तयारच होता. ‘सात वर्षांचं व्याज कोण देईल बाबा? तू कोणाकडूनही हिशोब करून बंध. तीळभर जरी कमी निघाले ना तर

सगळे काही माफ करून टाकीन. मी पापभीरू माणूस आहे बरं. एका गरीब शेतकऱ्याला कधी फसवीन का?’

शंकरला वाटले आपण सपशेल भोवऱ्यात अडकलो. तो हात जोडून म्हणाला, ‘महाराज, तुम्ही वेळीच मागायला हवे होते. तेव्हा माझी शेतीवाडी होती. कधी पण काढून दिले असते गहू.’

पंडितजी आपल्या माथी दोषाचे खापर कसे बरे फोडू देतील. ते शंकरलाच दमात घेत म्हणाले, ‘भले! हे तर होमहवन करा अन् आपलेच हात पोळून घ्या असेच झाले ना? म्हणतात ना, ज्याचे करावे बरे तो म्हणतो आपलेच खरे! विचार केला, गरीब बिचारा माणूस, कशाला उगीच कटकट करा? जशी सवड होईल तशी देईलच की आपणहून. पण तू तर परतफेडीचे नावच घेत नाहीस. मला वाटतं, तुझ्या मनातच पाप आहे. मनात अशी खोट आहे ना, तरीच दोन घास पोटात पडायची मारामार झाली आहे तुझी. खोट्याच्या कपाळी गोटा!’

शंकरने कधीही कोणाशी लांडेलबाडी किंवा कपटीपणा केला नव्हता. कधी कोणाचा एक नवा पैसा देखील लुबाडला नव्हता. खोटेपणाचा आरोप ऐकताच त्याचे डोळे डबडबले. हात जोडून तो म्हणाला, ‘आपणापासून कशाला लपवू महाराज. एक वेळ जेवून गहू कोठून आणू?’

लाटू गंगाजी पंडितजींनी शंकरचं पाणी जोखले. ते धमकावू लागले, ‘आता काय वाटेल ते कर. कुठूनही आणून दे. इकडे दिले नाहीस तर तुला देवापुढे उभे करीन. एक वेळ मला फसवशील पण देवाला कसं रे फसवशील? मी तर आपली चोपडी नेऊन देवापुढे ठेवेन. चोपडीत तुझं नाव पाहून तर देव तुला सरळ नरकात ढकलून देईल. मग भयंकर नरकयातना भोगशील. तुझे डोळे उघडतील. कळेल दगाबाजीचं फळ काय मिळतं ते.’

शंकरचा थरकाप उडाला. देवासमोर अपराधी बनून उभे रहावे लागेल? पंडितजींच्या चोपडीत नाव लागले तर देव नरकातही जागा देणार नाही.

शंकर गयावया करू लागला, 'नको महाराज! मी तुमचा दाणा न् दाणा चुकता करीन. गत जलमाचं पाप तर भोगतोच आहे. आता पुढील जलमात काटे पसरून नाही ठेवणार!'

पंडितजी मनात खुदुखुदु हसत होते. ते म्हणाले, 'जा तर मग. गोणी वाहून घेऊन ये. इकडे गोणी येऊ दे की लगेच मी तुझं नाव वहीतून खोडलंच समज. मग कोणाचं देणं नाही अन् घेणं नाही. तुझा माझा हिशोब फिटेल. मग तू देवासमोर ताठ मानेने जाशील. देव तुला सरळ सुरलोकी धाडेल.'

शंकर म्हणाला, 'गोणी भरभरून गहू असते तर मग हे रडगाणं कशाला गात बसलो असतो महाराज? घरात दोन वेळ पुरेल एवढे भाकरीचे पीठ देखील नसते. एकवेळ तर नुसते भाजलेले फुटाणे चावून रहावं लागलं!'

हे ऐकताच पंडितजीचा पारा चढला. ते गुरगुरले, 'घे. अरे, आताच तू मारे आणाभाका करत होतास आणि लगेच फिरलास? अशा खोटारडेपणामुळेच तू आज भुकेकंगाल झालास. तुला गहू पाठवायचे नसतील तर मग देवाकडेच आपण हिशोब करू.'

शंकरने पंडितजींचे पाय धरले. थरथर कापत तो म्हणाला, 'मी दिलेले वचन फिरवीत नाही हो महाराज. पण मला थोडी मुदत हवी आहे. आता मी रातीची मजुरी पण करीन. आपलं पोट रिकामं ठेवीन पण तुमचे कोठार भरून देईन.'

पंडितजी गरजले, 'सात वर्षांची मुदत काही कमी नाही हो. आता मी तुला एक दिवसाचीही मुदत देणार नाही. तुजपाशी गहू नसतील तर कागद लिहून दे.'

शंकर बापडा काय करणार? तो म्हणाला, 'मला तर तुमचं रीण फेडायचं आहे महाराज. आपण गहू घेतलेत काय किंवा कागद लिहून घेतला काय? आपण जो हुकूम कराल तोच मी पाळीन.'

पंडितजीना तर हेच हवं होतं. हे ऐकताच ते खुश झाले. ते म्हणाले, 'बाजारभाव पाच शेराचा आहे. पण मी तुझा कागद सवा पाचाच्या हिशोबाने

काढेन. बाबा रे, माझं मन अगदी मेणासारखं मऊ आहे हो. दुःखी गरीब बापडे लोक मला नाही बघवत.'

शंकर म्हणाला, 'महाराज, देणंच आहे तर मग मी बाजारभावानेच देतो की. पावभर कमी देऊन पापाचा धनी तरी कशाला होऊ?'

मग फिरून हिशोब-ठिथोब झाला. गहू साठ रुपये भावाचा ठरला. तीन रुपये शेकडा या हिशोबाने व्याज आकारले गेले. वर्षभरात रुपये दिले नाहीत तर व्याज साडे तीन रुपये हिशोबाने आकारले जाईल असे ठरले. कागद बनवायचा एक रुपया आणि तिकीटाचे पैसेही शंकरच्याच माथी मारले गेले.

अशा प्रकारे गरीब आणि सरळ मनाचा शंकर आपले पुरते वाटोळे करून घेऊन घरी आला. लबाड नि कावेबाज पंडितजींनी शंकरला जाळ्यात पुरते गुरफटून टाकले.

शंकर अगदी नावासारखा भोळा सांब होता. बिचारा पंडितजींचा कावा समजू शंकला नाही.

शंकरला आता एकच नाद लागला. कसेही करून पंडितजींचं ह्या जलमीचं रीण याच जलमात फेडायचं आहे. बिचारा भाबडा शंकर हे पार विसरून गेला की तो शेतकरी आहे. शेतकरी रिणातून कधी सुटतो का? या जलमात नाही अन त्या जलमातही नाही.

पण शंकरने रीण फेडण्यासाठी कंबरच कसली. सगळे कुटुंब मोलमजुरीला जुंपले. आधी ते केवळ दिवसाच मजुरी करीत. आता सगळे जण रातपाळीदेखील करू लागले. मागे एक वेळ तरी ते भाकर तुकडा खात, आता तेही सुटलं. सकाळ सांज भाजलेले फुटाणे खाऊन ते राहू लागले. हो, मुलासाठी दोन भाकऱ्या भाजत.

शंकरने कधी कसलीही चैन, मजा केली नाही. कधी दारु-गांजाला तो शिवला नाही. केवळ पैशाची तंबाखू तो ओढीत असे. ही चैन असेल किंवा सवय. पण शंकरने या सवयीवरही पाणी सोडले. त्याने आपली चिलीमच

तोडून टाकली. तंबाखूचं मडकंही फोडून टाकलं.

शंकर आधी नावालाच कपडे घालीत असे. आता तर केवळ एका बोटभर लंगोटीवरच तो राहू लागला. पौष महिन्याची ती सुईसारखी टोचणारी, हाडात आरपार घुसणारी कडाकेदार थंडी! पण अशा थंडीतही शंकर बोटभर लंगोटीवरच असे. कुडकुडत, काकडत अगदी बर्फासारखा गोठून गारठून गेला की मग तो थोडा वेळ शेकोटीजवळ शेकत बसे. मग परत आपला कामाला जुंपून घेई.

गावातील लोक शंकरची जीवघेणी मेहनत पाहून तोंडात बोट घालीत. शंकरचे हे हाल पाहून त्याची बायको टिपं गाळीत बसे. कधी रडत रडत कळवळून बोले, 'अहो, हे रीण देताय की जीव?' मोठी माणसं, म्हातारे कोतारे समजावीत, 'कशाला जीवाशी खेळतोस बाबा? सावकाश रीण फेड ना. पंडितजी तुझं काय घोडं मारणार आहेत?' पण शंकरने कोणाचेही ऐकले नाही, कोणाचाही विचार मानला नाही. त्याने आपणास भुतासारखे कामाला जुंपून घेतले होते.

अशा रीतीने रगत आटवून नि दात कोरून पोट भरून काही महिने लोटले. शंकरच्या शरीरावरील मांस पार जळून गेलं. तो अगदी हाडांचा सापळा झाला होता. पण त्याने पुरे साठ रुपये साठवले. मनावरचे मणामणाचे ओझे उतरले. तो विचार करू लागला, पंडितजींना मुद्दल तर नेऊन देऊ. मग त्यांना विनंती करून चोपडीतून मधून आपलं नाव कमी करायला लावू. व्याजाचे पंधरा रुपये लवकरच देऊन टाकू. एवढे पंडितजी मानतीलच.

पैसे घेऊन शंकर मोठ्या आनंदाने पंडितजींपाशी पोहोचला. रुपयांचा बटवा पंडितजींच्या चरणापाशी ठेवला. मग म्हणाला, 'महाराज, हे आपले रुपये सांभाळा. आता मजवर दया करून चोपडीतून माझं नाव काढून टाका. असं वाटतं, चोपडीत लिहिलेलं ते माझं नाव जणू छाताडावरच कोणीतरी खोदलं आहे. ते नाव जणूकाही कुणीतरी गरमागरम सळईने माझ्या उरावर डागलं आहे. असं वाटत होतं. आता मी निचिंतीने जगेन.'

पंडितजींना तर हे खरेच वाटेना. ते विचार करू लागले, दोनाचे चार पैसे करण्याचा मंतर-तंतर मला ठाऊक आहे. पण बावळट शेतकरी लोकांना तर दोनाचा एक पैसाच करता येतो. मग शंकरने इतके पैसे आणले कुठून? पण खोटे तरी कसे मानावे? रुपयांचा बटवा तर समोरच पडलेला होता.

पंडितजींचे मन साफ असते, मनात काही काळेबरे नसते तर ते पैसे पाहून त्यांची कळी खुलली असती. पण पंडितजींची नियत कुठे साफ होती? शंकरला अडकवायला त्यांनी जे जाळं पसरविलं होतं, ते इकडे तिकडे सैरावैरा होऊ लागलेलं दिसून येत होतं.

मनाचा विरस होऊन पंडितजींनी विचारले, 'कोणाकडून उधारी-उसनवारी केलीस की काय?'

शंकर म्हणाला, 'नाही महाराज, आपली दुवा अशी की मला भरपूर मजुरी मिळाली. मी पण जीव तोडून मेहनत केली.'

कसाबसा नाराजीने पंडितजींनी तो बटवा उचलला. हातात मुळीच जीव नसल्यासारखे ते रुपये मोजू लागले. एकूण साठ रुपये होते. पंडितजींचा चेहरा परत खुलला. ते गुरकावले, 'अरे, हे तर एकूण साठच रुपये आहेत. व्याजाचे पैसे कोण देणार? नाव खोडायची भुणभुण तर तू मारे अशी लावली आहेस की जसं काही तू मुद्दल आणि व्याज बरोबर घेऊन आला आहेस.'

शंकर म्हणाला, 'आता माझे नाव काढून टाकून रिणातून सुटका करून टाका कशी.' पंडितजी म्हणाले, 'जेव्हा तू माझी पै अन् पै फेडशील तेव्हाच तुझी रिणातून सुटका होईल. चोपडीत नाव असून तू पैसा फेडत नाहीस. मग तुझे नाव काढले तर बघायलाच नको. तू इकडे कधी फिरकणार पण नाहीस. तुझा भरवसा कुणी धरावा?'

आता शंकरलाही थोडा राग आला. तो म्हणाला, 'माणसाच्या ताकदीबाहेरली मेहनत मी केली. हाडाची काडं केली. आपण जो हिशोब केलात त्याला मी मान

डोलावली. एकूण सवा शेर गव्हाबदली तुमचा सगळा छळ सोसला. तरी देखील आपणाला माझा भरवसा वाटत नाही?’

शंकरचे बोलणे ऐकताच पंडितजींचा भडका उडाला. डोळे रागाने लाल लाल करीत ते तावातावाने ओरडले, ‘हे बघ, मी आपले दिलेले परत मागतोय. हा छळ कसा रे झाला? अरे, उधार-उसनवारीला जो छळ म्हणतो, त्याचा भरवसा कोण धरणार? ते काही नाही. तू माझे एकूण एक पैसे घेऊन ये, तरच मी चोपडीतून तुझे नाव कमी करीन. मला उगीच वाद घालायचा नाही.’

पंडितजी उठून आत जाऊ लागले. जाता जाता ते तणतणले, ‘आणि हो, नीट कान उघडून ऐक. आजपासून साडे तीन रुपये शेकडा व्याज आकारलं जाईल.’ मग पैशाच्या बटव्याकडे पहात ते म्हणाले, ‘हे साठ रुपये घेऊन जायचे असतील तर खुशाल घेऊन जा. नाहीतर इथे ठेव. तुझी ठेव मज जवळ पडून राहील.’ शंकरने विचार केला, पैसे पाहून गरीबाच्या तोंडाला पाणी सुटतेच. आपले सारे कुटुंब किती तरी दिवस उपाशी तापाशी होते. जर त्यांची मती फिरली तर हे पैसे पण उडून जातील कापरासारखे.

तो लगेच हात जोडून म्हणाला, ‘हे रुपये तुम्हीच ठेवा महाराज. व्याजाचे पंधरा रुपये मी कुठून तरी मागून आणतो.’

पंडितजींनी तो बटवा कनवटीला खोचला. आणि ते मोठ्या आनंदाने आत गेले. बिचारा शंकर एवढसं तोंड करून बाहेर पडला. त्याने विचार केला, पंधरा रुपये काय, घेऊ कोणाकडून तरी उसने. पण पंडितजींना पैसे देऊन चोपडीतून आपले नाव कमी करून घेतलेच पाहिजे. मग काही दिवस मोल मजुरी करून हे रीण फेडून टाकू.

शंकर सारा गाव वणवण हिंडला. सगळ्यांसमोर हात जोडले, विनविले, सगळी घरं पुजली. लोकांना गळ घातली. पण कोणी त्याला पंधरा पैसेही दिले नाहीत. लोकांना त्याचा भरवसा होता. पण पंडितजींचा रोष कोण ओढवून

घेईल? जळात राहून मगरीशी वैर कोण करेल? सगळे लोक हे जाणत होते की, शंकरला मदत केली तर पंडितजी आपला जीव नकोसा करतील. मग लोकांनी आपली अळी मिळी गुपचिळी केली.

सगळीकडून निराश होऊन शंकर आपल्या झोपडीत आला. एकच विचार त्याला टोचत होता. इतके दिवस घोर तप केले आणि त्यावर पाणी पडले. पंडितजींच्या चोपडीत आपले नाव तसेच राहिले. अजून आपली रिणातून सुटका झाली नाही.

शंकर झोपडीतच तोंड लपवून पडून राहिला. त्या दिवशी तो मजुरी करायलाही गेला नाही. आता त्याच्या मनात निराळेच विचार येऊ लागले. कालपावेतो रीण फेडायचे भूत मनात संचारले होते. आज तो विचार करू लागला, रीण तर कधीच फिटणार नाही. जाऊ दे. आता आपण ते कधी फेडायचंही नाही.

शंकरला आपली बायका पोरं आठवली. आता बायको अगदी वाळून कोळ झाली होती. पोरगा हसणे विसरला होता. देव त्याला नरकातच पाठवेल ना? पाठवू दे. एक वरीस भर तर तो अशाच यातना भोगतोय, त्या नरकाहून कमी आहेत का?

पंडितजींच्या लबाडीमुळे साधासुधा सरळ मनाचा शंकर कोडगा बनला. आता तो मोल मजुरी करी आणि जेवणावर चांगला ताव देई. आधी तंबाखू सोडली होती. आता तो गांजा चरसही ओढू लागला. पोटभर खायला मिळाले तसे पोराचेही कोमेजलेले हसणे परत उमलले. बायको अन् ते पोर परत अंग धरू लागली. आता अधिक मजुरी मिळाली की तो सर्वांसाठी कपडे घेऊन येई. कधी बायकोसाठी कांकण, टिकली तर कधी पोरासाठी खेळणी. आता तो रिणाचा विचारच करीत नसे.

अशीच तीन वर्षे गेली. पंडितजींनी परत रुपया पैशाचे नावच काढले नाही. ते आपल्या वहीखात्यात शंकरच्या नावाने व्याजावर व्याज आकारीत चालले. बाकी

चांगली घसघशीत झाली, तसे एक दिवस त्यांनी शंकरला बोलावणे पाठविले. शंकर येऊन उभा राहिला. पंडितजींनी विचारले, 'शंकर, तू तर पैशाचे नावच काढीत नाहीस. तुझे किती रुपये झाले आहेत, ठाऊक आहे?'

शंकर आता चांगलाच कोडगा बनला होता. नजरेवर कातडे ओढून मुळीच काळजी न करता तो उत्तरला,

'मला काय ठाऊक महाराज? तुम्हालाच ठावे. आपणच व्याज लावता.' पंडितजी चोपडी उघडून म्हणाले, 'तुझे साठ रुपये सोडले तरी एकशे वीस रुपये झाले आहेत.'

शंकर तशाच कोडगेपणाने म्हणाला, 'खरच झाले असतील महाराज. अगोदर सवा शेर गहू साठ रुपयांचे झाले. आता पंधरा रुपयांचे एकशे वीस रुपये जरूर झाले असतील.'

पंडितजी म्हणाले, 'जर तुला इतके रुपये झाल्याचं पटतंय तर मुकाटपणे माझे रुपये देऊन टाक. आता मी मुळीच गय करणार नाही.' या खेपेस शंकरने हात जोडले नाहीत की काकुळतीस येऊन तो गयावया करीत बसला नाही. तेवढाच धीट होऊन तो म्हणाला, 'आता या जलमी तर मला एक पै देता येणार नाही महाराज. पुढील जलमी वसूल करा.'

शंकरचे हे रंग-ढंग पाहून पंडितजींचा अगदी तिळपापड झाला. ते दरडावून म्हणाले 'मी याच जन्मी घेईन, व्याजासकट वसूल करेन.'

शंकर म्हणाला, 'माझ्याजवळ आहे काय महाराज डोंबल. आपण काय वसूल करणार? एक बैल आहे, तो घेऊन जावा घेऊन घराला, तेथे खाईल.'

पंडितजी म्हणाले, 'बैल-गुरं-ढोरं घेऊन मी रे काय करू?'

शंकर जवळ फुटकी कवडी नव्हती, आणि काही द्यावसंही, वाटत नव्हतं. शंकरने साफ सांगितले, 'मग आणिक काय देऊ महाराज? मजपाशी आहे काय डोंबल? गरीब माणसं आहोत. अगदी हातावर पोट भरतो. आमचं असं कोणतं

डबोलं ठेवलय की ते आपणांस देऊन टाकावं?’

पंडितजी म्हणाले, ‘पैसा अडका नाही पण तू तर आहेस ना? एक तर माझे रुपये दे नाही तर आजपासून तुझ्यावर माझा अधिकार झाला.’

शंकरला पंडितजींचा कावेबाजपणा समजला नाही. तो खो खो हसू लागला—
‘मला घेऊन काय करणार महाराज?’

पंडितजी म्हणाले, ‘व्याजाऐवजी आजपासून तू माझ्या शेतात मजुरी करायचीस. आता दुसरीकडे कुठेही काम करता येणार नाही.’ शंकरने विचारले, ‘व्याजाऐवजी मी तुमच्या शेतात राबायचे, मग मी खाणार काय?’

पंडितजी म्हणाले, ‘दररोज मी तुला अध शेर सातुचं पीठ देत जाईन. पोटाची खळगी भरायला तेवढं पुरेसं झालं.’

शंकरने विचारले, महाराज, मला तुम्ही सातू देणार. पण माझे घरचे लोक काय खातील?’

रागाने फणफणत पंडितजी म्हणाले, ‘तुझी बायको अन मुलगा काय लुळे-पांगळे आहेत? ते आपली आपण करतील मजुरी अन् भरतील पोट.’

आता शंकर खरोखरच विचारात पडला.

हा कसा डाव टाकलाय पंडितजींनी? आता तो पुरताच अडकला. घाबरून जात तो म्हणाला, ‘ही तर साऱ्या जलमाची ताबेदारी झाली महाराज! मी तर पार धुळीला मिळेनच पण माझी बायका पोरं देशोधडीला लागतील हो.’

शंकरचे डोळे डबडबले. पण पंडितजींवर काय परिणाम होणार? पालथ्या घागरीवर पाणी. मनात आनंदाची उकळीच फुटत होती. ते म्हणाले, ‘आता तू ताबेदारी समज नाही तर मजुरी. मी तर बुवा आपले पैसे वसूल करूनच तुला सोडेन.’

शंकरने परत कळवळून विनंती केली. ‘असं करू नका महाराज. हा तर धडधडीत जुलूमच झाला की हो.’

पंडितजींनी कांगावा केला, 'अरे वा! आपलेच पैसे मागणं जुलूम कसा झाला बुवा? हवं तर गावातील मोठी माणसं गोळा कर, हवी तर पंचायत बोलाव. एक जरी बोलला की हा जुलूम आहे तर जी गत चोराची तीच माझी.'

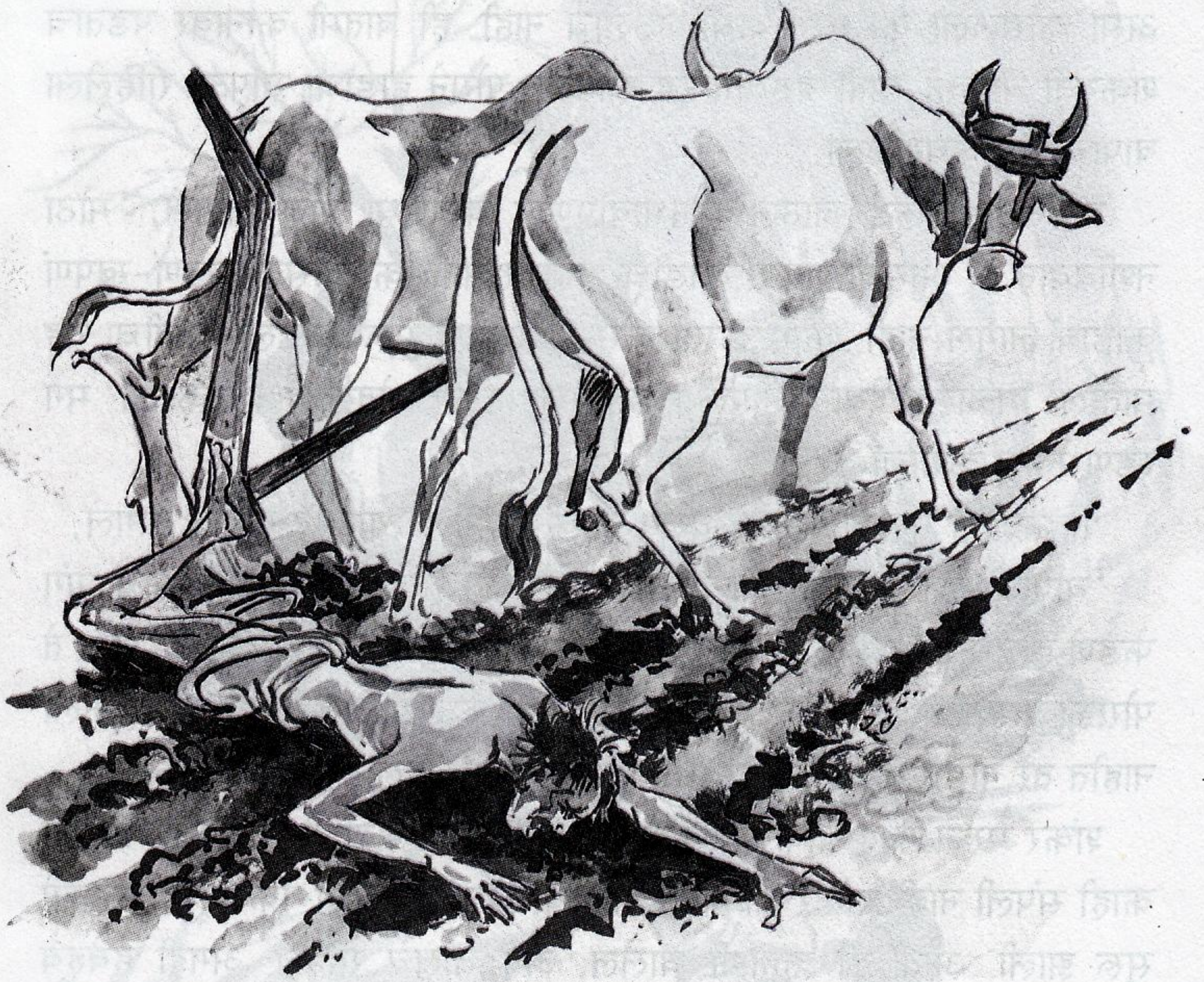
शंकरने ओळखले की आता सुटकेचे सारे उपाय खुंटले. आपला हात पुरतेपणी दगडाखाली सापडलाय. आता सुटका नाही. तो हेही ओळखून होता की गावातील बडी धेंडं, जुनी खोडं पंडितजींचीच री ओढणार, हो ला हो करणार. पंचायतही पंडितजींच्या बाजूनेच निवाडा करणार. त्याची बाजू कोणीही ऐकणार नाही. गरिबाचं कोण ऐकतो?

शंकरचा बैल घरातच दावणीला बांधलेला राहिला. शंकर मात्र मुक्या बैलासारखा पंडितजींच्या मागोमाग चालू लागला. शंकरची बायको रडत-भेकत राहिली. मुलगा हमसाहमशी रडू लागला. पण एकालाही पाझर फुटला नाही. एकानेही पंडितजींच्या या छळवणुकीचा विरोध केला नाही. सारेजण मूग गिळून बसले. अन गरीब बिचारा शंकर सवा शेर गव्हाच्या बदली कायमचा पंडितजींचा गुलाम बनला.

तांबडं फुटाय अगोदरच पंडितजी शंकरला शेतात पाठवीत. मग कडक उन्हाळा असो की थंडी. ऊन असो की पाऊस. शंकर आपला शेताला जुंपलेला. शेतात वेळ मिळाला तर घरात कामाचा डोंगर तयार. नांगरातून सोडवणूक झाली की बैलही आरामात रात्रभर रवंथ करीत बसतात. पण शंकरला दोन घटकाही टेकायला मिळत नसे.

शेतावरून जाता जाता शंकरला कधी आपला मुलगा नजरेस पडे. तो आपल्या वजनाहून दुपटीचा भार डोक्यावर लादून चालत असे. शंकरला पोराला हातभार लावावासा वाटे. पण हात तर पंडितजींचे गुलाम झालेले. ते दुसऱ्याचं काम करू शकत नव्हते.

कधी बायकोला नको ती कामं करताना पाहून शंकरला रडू कोसळे. पण

गुलामाला आपले असे सुख-दुःख, हसणे-रडणे काही नसते. जे काही आहे ते सगळे मालकाचे. तो केवळ जीवहीन पुतळा बनून राबराब राबत असतो, कामाचे डोंगर उपसत असतो. आणि अशा रीतीने सदोदित रगताचं पाणी करीत, ढोर मेहनत करीत, शंकरने पंडितजींकडे वीस वरसं काढली. तरणाबांड शंकर वठलेलं खोड झाला. शंकरचा मुलगा वयात आला. पण तरुण मुलाचं सुख शंकरच्या नशीबात कुठलं? उतारवयातही शंकर पंडितजींकडे रात्रंदिवस कामाला जुंपलेला होता.

अखेर शेवटी एक दिवस नांगर चालवता चालवता शंकर तोंडघशी पडला.

असा कोसळला की परत कधी उठलाच नाही. ही बातमी कानावर पडताच शंकरची बायको छाती बडवीत रडू लागली. पोराने हाडाचा सापळा राहिलेला बापाचा देह कवटाळला.

पंडितजी तिकडे जाऊन मानभावीपणाने बोधसुधा पाजू लागले, 'मोठा नशीबवान हो आमचा शंकर! काडीचा आजार नाही की कसलं दुखणं-खुपणं काढावं लागलं नाही. काम करता करता फटदिशी मरून पडला. मातीचा देह मातीला मिळाला. देवाने आपल्या छतर-छायेखाली घेतलन् हो शंकरला. मग रडणभेकणं कशाला ते?'

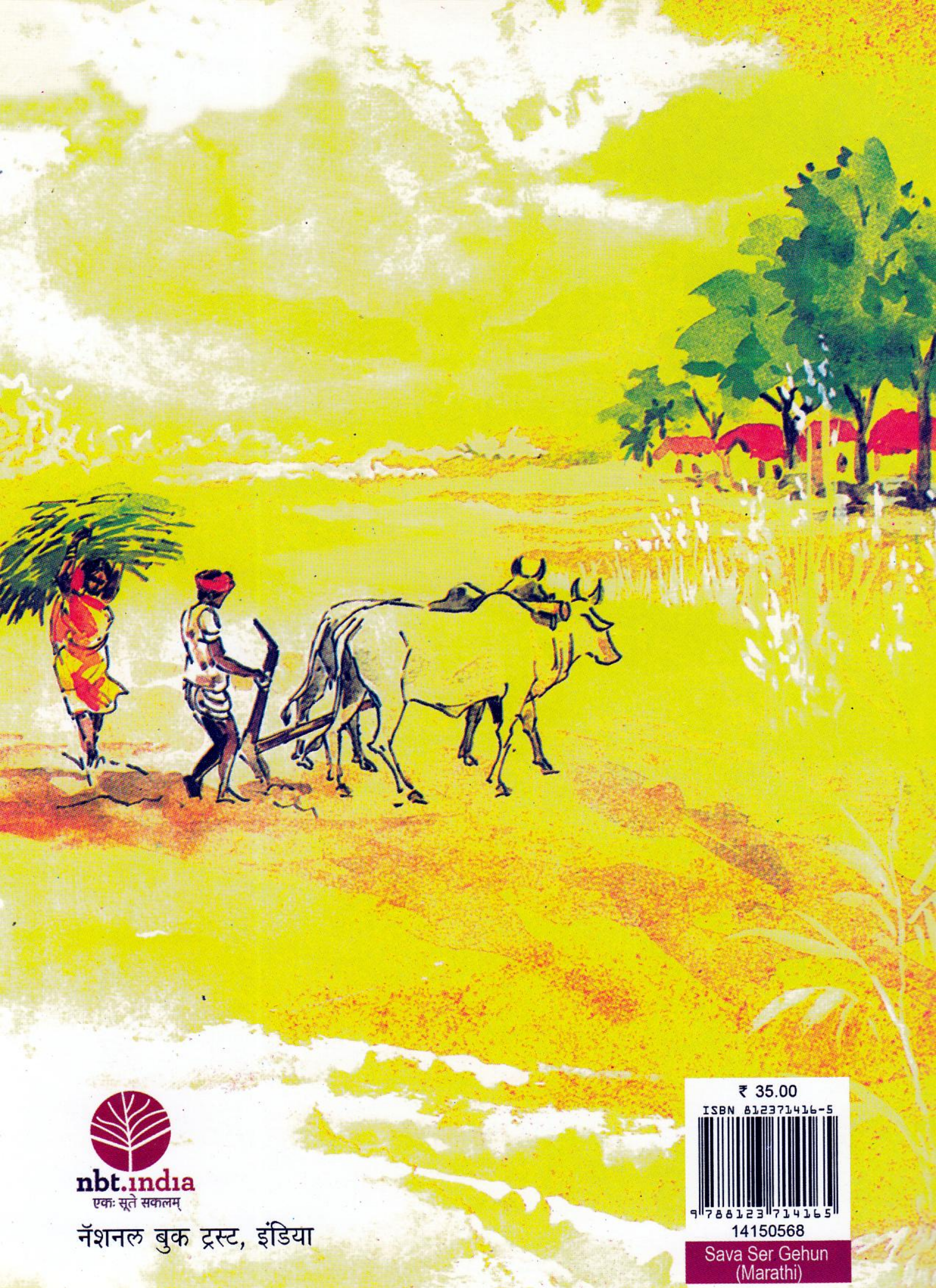
पंडितजींनी मुलाला बखोट धरून उठवले. मग ते त्याला समजावू लागले, 'बापाचं रीण आता मुलगाच फेडेल हो. हीच रीत आहे बाबा. बापाचं पांग फेडणे हाच नेम आहे. अशासाठी तर माणूस मुलासाठी वेडापिसा होतो.' नंतर ते पोराला फरफटत शेतावर घेऊन गेले. अजून पोराच्या गालांवरील आसवं सुकली नाहीत तर पंडितजींनी नांगराची मूठ पोराच्या हाती दिली.

शंकर मरून गेला. शंकरची कहाणी संपली. पण सवा शेर गव्हाची कहाणी काही संपली नाही. शंकरच्या जागी आता शंकरच्या मुलाची-किशनूची कहाणी सुरू झाली. आता ही कहाणी चालेल, अन् चालूच राहील. अगदी हुबेहूब शंकरच्या कहाणीसारखी.

आता पंडितजींच्या चोपडीत शंकरच्या जागी किशनूचं नाव असेल. पंडितजींच्या शेतात सवा शेर गव्हाच्या बदली आता किशनू नांगर चालवेल. पंडितजींची ताबेदारी करीत किशनू सारं जीवन घालवेल. मग किशनू जेव्हा मरण पावेल तेव्हा त्याच्या मुलाची करम कहाणी सुरू होईल.

जोवर पंडितजींसारखे नीच, लबाड खोटारडे लोक जगात राहतील आणि शंकर सारखे गरीब निराधार शेतकरी असतील तोवर सवा शेर गव्हाच्या रिणाची रामकहाणी चालूच राहील. मुलाकडून त्याच्या मुलाकडे, पिढी दर पिढी चालत राहील.

nbt.india
एकः सूते सकलम्

नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया

₹ 35.00

ISBN 812371416-5

9 788123 714165

14150568

Sava Ser Gehun
(Marathi)